

Неотдавна в ръцете ми попадна откъс от непубликуваните спомени на близък сподвижник на големия деец на българското дело в Македония, журналист и литератор Данаил Крапчев. Откъсът е посветен на драматичните събития от началото на април 1941 - разгрома на кралска Югославия и освобождаването на Македония. Очевидец на събитията на място, пишещият спомените наш съотечественик - днес покойник - прозорливо и аналитично оценява обстановката в македонските земи. Неговият глас сякаш се обръща през десетилетията и към нас - днешните българи и ни служи като ориентир в нашата абсурдна, както навътре - в страната, така и навън - в отношенията ни с нашите братя отвъд Беласица, ситуация.

По настояване на наследниците на хрониста, оставям името на автора анонимно.

М.Р.

ПЪРВИТЕ ГОСТИ ОТ БЪЛГАРИЯ В МАКЕДОНИЯ – 1941 ГОДИНА

На 27 март правителството на Цветкович, което беше подписало присъединяването на Югославия към Тристранния пакт бе свалено. Шестнадесет годишният крал Петър II издаде манифест, че встъпва в правата си на държавен глава. Генерал Душан Симович състави военно правителство, което денонсира присъединяването към Тристранния пакт. На 6 април 1941 година последва германският контраудар. Югославската армия, съставена от шест народности, се разпадна. Завладяването на територията на Югославия стана за около 10 дни.

На втория ден от това събитие, 8 април, ми телефонира директорът на вестник "Зора" Данаил Крапчев. С необичаен глас попита: "Здрава ли е колата ти?" Очудих се от естеството на въпроса и отговорих, че е в изправност. "Да се срещнем", каза той. Когато след половин час бяхме заедно, Крапчев бе неудържимо възбуден. Той не трепереше, а просто се тресеше. Преодолявайки недъга си да заеква и с неприсъщи жестове той ми разказа: "Срещна ме нашият бивш пълномощен министър в Берлин Стефан Чапрашиков и ми предложи да ме снабди с открит лист от германското командване, за да отида в Македония. Мисълта ми веднага отиде към тебе и заради тебе и за колата ти. Ще му кажа да те впише в открития лист. Кажи, съгласен ли си?"

Бях между хората, които познаваха от близо Данаил Крапчев, може би от тези, които го познаваха от най-близо. Данаил беше българин - бежанец като моето семейство. Той беше получил висшето си образование в Историческия факултет на Софийския университет. От следването той слабо помнеше за войните на западните народи, но всяка стъпка на възход в историческия път на българите той проследяваше и преживяваше с възторг, а всяко поражение - като пряко засегнала го лична гибел. Кариерата си като журналист Крапчев беше започнал в редакцията на вестник "Пряпорец", орган на Демократическата партия. Към тази среда той принадлежеше и по убеждение. Било е време, когато журналистическото дарование и мода се е изразявало в дълги статии. Рекордьор в това е бил членът на Централното бюро на Демократическата партия д-р Ораховац. В партийните среди той бил известен под името "черногореца". Бил е един от нашите строители на службите за народно здраве. Неговите статии в спор с насрещното крило на д-р Русев от Либералната партия са заемали най-малко цяла страница. Д-р Ораховац се вбесявал от печатни грешки в статиите му и при такъв случай върху главите на редакторите се изсипвала беда. Скоро след постъпването на Крапчев в редакцията, д-р Ораховац дал обичайна по размер статия, но този път за нещастие тя била пълна с грешки. Редакторите знаели какво ще последва и все поглеждали през прозореца. "Иде", извикал един. Д-р Ораховац влизал в двора на партийната сграда и в дясната си ръка държал чадъра си с "хватка за удар". Редакторите изхвъркнали от стаята. Крапчев, като нов, нищо не заел за идващата угроза. Улисан в работата, той разбрал причината за бягството на другарите му и опасността чак когато на вратата се изправил с чадър в ръка разгневеният д-р

Ораховац и му изкрещял: “Ти какъв си?” Данаил бързо съобразил последиците от своя отговор и, заеквайки, отговорил: “А, а, а, аз съм разсилен”.

Данаил Крапчев бързо израстна като журналист. Неговото мнение и преценки влияеха. Той беше редактор на вестник “Зора” от първия до последния му брой. В онова време това беше вестникът на интелигенцията. Доста години и аз работех в него. Достъпът за писане в “Зора” беше мъчен. Основният критерий за уводните статии, а и въобще, бе отношението към държавните и национални интереси. Данаил пишеше кратки статии. В тях винаги с пределна яснота бе изразявана сърцевината на въпроса. Одобрението или отрицанието бе съобразено със казаните интереси.

Когато германските войски влязоха в България, нашата страна беше затрупана от подканяния от Съглашението: “спрете ги!” Тогава Крапчев написа една кратка статия, която споделяха всички българи. Тя бе озаглавена “Защо не ги спрете вие?” Той питаше защо не ги спряхте, когато с Аншлуса навлизаха в Австрия? Защо в Мюнхен узаконихте навлизането им в Чехословакия? Защо не ги спряхте, когато нападнаха Полша? Защо не ги спряхте, когато завзеха Париж? В 1919 година вие ни обезоръжихте - с какво да ги спрем? В Ньой вие преутвърдихте и разширихте нашето разпокъсване. За границите, които ни определихте в Ньой ли да се бием?

Вечерта след завръщането ни от обиколката в Македония, за която пиша в следващите редове, в редакцията на “Зора” бяхме обградени от редакционния персонал за новини и впечатления. Бяха Бончев-Бръшлян, Георги Белчев, Коста Купенков и още доста хора. След новините за Македония разговорът премина към германците, Хитлер и присъединяването ни към Оста. Всички присъстващи бяхме партийно ориентирани. Всички бяхме против национал-социализма на Хитлер. Стана дума за оста Рим-Берлин-Токио. Тогава Данаил Крапчев каза една кратка фраза, която обемаше всичкото съдържание на неговия мисловен и духовен живот. Той каза: “Аз съм за оста София-Прилеп”. През целия му живот тази “Ос” бе неговия идеал. На него той бе посветил всичките си сили. Това беше в основата на всяка негова мисъл. На тази цел, без резерви и условия, той бе посветил цялото си богато журналистическо дарование.

Но за тази “Ос” беше не само Данаил Крапчев. За нея бяхме всички прокудени българи, техните синове и дъщери. Всеки от нас беше за неговото родно място в “Оста” от Охрид до Силистра. Тогава всеки българин беше за същата Ос. От онези дни изтече много време и сега е лесно да се разбере човешки, че посрещането на германците не е било никакъв израз на хитлеризъм или фашизъм. Тяхното идване породи само една велика, но останала несбъдната българска надежда - Обединението.

Вълнението на Крапчев пред възможността да отиде веднага в Македония обзе и мен. Не изпитвах никакво колебание. Обратното, обхвана ме вълнуващ интерес, подклаждан от радостно чувство. На другия ден сутринта ние бяхме на път. Движихме се между немските колони. Когато прекосихме границата на Деве-баир и слизахме към Крива паланка и двамата бяхме обзети от дълбоко вълнение. Ние не можехме да обхванем и предвидим близкия бъдещ развой на събитията. Успехът е сигурен, ако споразумението стане съюз, мислехме ние. Тогава вече тази земя ще бъде българска и ние двамата бяхме първите от България, които стъпваха в Македония. Но, сигурен ли е успехът?

Когато пътувахме към Куманово пред моста на река Пчиня имаше голямо натрупване на германски коли. Спряхме да чакаме ред. Данаил извади от джоба някакъв списък. "Това са първите хора на ВМРО", каза той. "Щом стигнем в града, ще ги потърсим. В Куманово такъв е един аптекар." Помежду ни се завърза спор. Възразих, че според мен това ще бъде груба грешка. Тук ще дойде не ВМРО, а българската държава. Героизмът винаги е събуждал възхищение и заслужава оценка и възмездие. Тука обаче работата е друга. Държавата не може да изтъква хора само поради минали заслуги. Ние сме първите българи, които идват от старите предели. Макар че нямаме никакво качество на представителство, първото явяване не е без значение. Погрешната стъпка може да предизвика нежелано и ненужно огорчение. Правилно е да търсим измежду здравите и изпитани българи най-добрия и най-годния да бъде обединяваща личност, а не страна в минали борби. Малко по малко упоритостта на Данаил се разколебаваше и накрая ние стигнахме до единомислие. Този спор се оказа много полезен, тъй като докоснахме ред въпроси от различни страни. Във времето на този разговор аз не знаех, че след няколко дни все по същия въпрос ще имам разговор с тогавашния министър-председател Богдан Филев. В спора с Данаил Крапчев бяха обмислени, разсъдени и преценени много страни и събития, които изникваха пред нашата страна и които споделих с Професор Филев.

Ние, първите дошли от "Горна Бугария" българи, бродихме с Данаил Крапчев седем дни из Македония. Когато отминахме Ресен там, където се отделя от шосето за Охрид пътя за Преспа, бяхме спрени от италиански патрул. Италианският офицер отказа да ни пусне да отидем в Охрид. Така постъпи и другия италиански пост на няколко километра от Тетово. Опитите да получим съдействие от италианския консул в Скопие останаха безплодни и ние поехме обратния път към София.

На следната сутрин от завръщането ме потърси секретарят на Министерския съвет и каза, че министър-председателят искал да ме види. За него било удобно веднага да отида. С професор Филев се знаехме съвсем общо от преди години. Министърът на обществените сгради Янко Стоенчев беше от Търново. През времето, когато бях негов

секретар, той заведе група археолози в родния си град. Между тях беше и професор Филев. По-късно, когато той стана министър на просветата, бях имал повече контакти с него като народен представител.

Министър-председателят научил, че току що съм се върнал от Македония и искаше да споделя впечатленията си. Този наш разговор се задълбочи и трая дълго. Показах му една карта, италианско издание, която ми дадоха българи в Битоля. Според тази карта Албания, която тогава беше италиански протекторат, включваше Крива паланка до българската граница. Моите впечатления започнах с чувствата на хората в Македония и проявите на българско народностно съзнание. Терорът не беше дал резултат в полза на сърбите. Сърбоманите, както ги наричаха там, били малко на брой купени хора. Що се отнасяше до чувствата на народа, на българите, имаше безспорно голяма, но потисната радост.

“Как потисната радост?”, запита министър-председателят. Отговорих, че ние с Крапчев разбяхме това чувство. Неговият и на моите родители роден град беше Прилеп. При започване на Балканската война в 1912 година турската войска се изтеглила от града. Народът бил обзет от неописуемо радостно вълнение. В нарастващото напрежение се очаквало идването на родната българска войска. Далечни съгледвачи съобщили, че войската иде. Всички камбани забили. В екзалтацията, начело със свещениците и хоругвите, народът се втурнал към края на града за посрещане. Войската се задала и всички се вцепенили. Това не била очакваната българска, а сръбска войска. Пригответената за българските офицери вечеря била поднесена на сръбските. По време на вечерята директорът на българското училище Лютвиев вдигнал тост за съюзната българска войска и българския цар. Той е бил между първите, ако не и първата жертва. Веднага след вечерята гостите се погрижили той никога вече да не се появи. Бяха го убили в дома му. Така започнало първото робство в сръбско. В 1914 година избухва първата световна война. Събитието било носител на нови измамни надежди и преждевременна радост. В 1915 година България се намесила във войната, но накрая нейната войска не остава в Македония. Започва второто робство под сръбско. Предходните две тежки разочарования обясняват потиснатата радост в третия случай. В Скопие със спирането на главната улица около нашата кола се беше събрала голяма тълпа. Това беше първата българска кола, която идваше от София. Нас просто ни сграбчиха, но хората не казаха нищо определено, а всеки с видимо радостно вълнение питаше: “Сега какво ще бъде?” Ние бързахме. В Битоля извън града изчакахме да завърши престрелка между германците и отстъпваща сръбска част. Когато влязохме в града улиците бяха пусти, но в един просторен склад на главната улица още по време на престрелката се бяха събрали по-изтъкнати българи. Между тях беше и Татарчев от старата борческа фамилия. Хвърлиха се върху нас с вълнение и прегръдки, но тук ние чухме конкретния въпрос, който стоеше пред всички, с които се срещнахме: “Сега, този път сигурно ли е?” В този въпрос се криеше потискащото чувство на несигурност. Няма ли да се повтори трагедията от 1912/1913 и 1915/1918 години? Страхът от връщане на

сърбите всяваше тревога. Хората объркано повтаряха думата “освобождение”, чакаха го, желяеха го, но ги спъваше чувството на неувереност.

Икономически хората бяха относително добре. Индустрия нямаше. Търговците с доставени стоки и занаятчиите покриваха текущите нужди. В южната част по поречието на Вардар беше се развило градинарство и продажбата на зеленчуците в планинската Босна е давало високи доходи. Сръбският крал построил за дворцови нужди винарска изба и това давало реноме на местните вина в цяла Югославия. Тютюнът и афионът са имали висока цена, майстори зидари и общи работници намирали добре платена работа в другите райони на Югославия. Общо взето в икономическо отношение народът не бил по-зле, отколкото тук в България. Не стана нужда аз да поставям въпроса за начина, по който ние трябва да постъпим, защото Филов попита:

“Според Вас какво трябва да се има предвид при нашето влизане в Македония?”

Отговорих пряко: “Ние, като организирана българска власт, не трябва да влизаме в Македония.”

Министър-председателят ме погледна с изненада. “Какво искате да кажете?”, попита той.

“Ние не сме готови за тази задача, но ние можем цялостно да я решим и да завземем напълно Македония като част от българската държава без българската власт формално да се настанява там.”

“Какво имате предвид?” попита Филов.

“На първо място що се отнася до подготовката ни, имам предвид случая с влизането ни в Добруджа. Бяха изтекли само 27 години от откъсването на Южна Добруджа от България. Раната беше още прясна и сега внезапно зарастна, Добруджа се върна. Но сред общия възторг управленческият кадър, който бе изпратен, породи с действията си разочарование и то доста дълбоко. Радостта на добруджанци често бе помрачавана от

изпратените от тук служебни лица. Убеден съм, че вие знаете това. Сред многото огорчения дойде и разпореждането на вашия министър на финансите да се събере останалия от ромънско време кибрит, за да се облепи с български бандерол. От това той получи 400 000 лева, но за известно време хората нямаше с какво да си запалят огъня и в очите на добруджанци държавата издребня. В Македония положението е много по-сложно и деликатно. От времето на цар Самуил и Иван Владислав българите в Македония не са били под българска власт, освен през войната 1915-1918 година. През векове те обаче са се борили и с гръцко, и с турско, и със сръбско робство, бореха се и в наши дни за запазване на българската си народност. Целта на тяхната борба е била България и затова всичко българско е силно идеализирано. Тяхното вътрешно желание е сбор от стремежи, надежди, примесени с въображение. Тук очакванията са големи, а ние нямаме кадър за да им отговорим. Това вече не само се знае, но е и проверено в Добруджа. Ето защо формално българската власт не трябва да влиза там. Тя трябва да остане като една желана цел. Обаче при това положение ние имаме пълна възможност фактически изцяло да завземем Македония. В България има над един милион бежанци от Македония и Беломорието и техни низходящи, родени тук. Имаме генерали и офицери, много учители, административни служачи от всички отрасли на българското държавно управление. От тази среда трябва да се вземе и то само конструктивно ръководен кадър. Челният кадър трябва да бъде издигнат от средата на местното население измежду лица с проверено българско съзнание. Ръководните лица ще организират всичко по типа на българската държава. Разбира се, разочарования пак ще има, но те ще произтичат от действията на българи от Македония, ще остава убеждението, че в самата България е по-добре и ще съществува стремеж към единение. Нашето положение е коренно различно от това на сърбите. Те нямаха народностна база, а ние я имаме, защото населението е българско. Така фактически с кадрите, които ще изпратим от тук и които трябва да бъдат издържани чрез пари, дадени от Македонската кооперативна банка в София, ние ще имаме и Македония, и Беломорието, и Западните покрайнини управлявани от българи с местен български персонал. Няма кой да се противопостави в създаването на тази организация, защото няма насрещна сръбска и гръцка власт. Германците унищожиха напълно сръбската и гръцката войски. Няма кой да ни напада и затова няма нужда от военно завземане и български гарнизони. Достатъчна е една платена жандармерия от местни хора, организирана от изпратените от тук военни или полицейски кадри за запазване на реда и сигурността и тази жандармерийска сила да отговаря за евентуални искания на германците за охрана на съобщителните връзки.”

В разговора бяха подробно разяснени и мотивирани изложените схващания за начина на действие, като често бяха споменавани имената на известни и подходящи за целта хора. Изтъкнах също, че предлаганият начин на действие ще струва по-евтино, отколкото ако кадърът се изпрати изцяло от България, особено на войска и гарнизони. С тази система ние трябва да изчакаме края на войната. Ако съществуват условия, ще повторим Съединението от 1885 година и ще бъде завършено обединението на българския народ. Ако ли тези условия не са налице, тогава България ще бъде обременена с по-малко рискове и отговорности, но българският кадър, който е бил

издигнат и създаден от местни хора, ще остане там и това ще бъде нова, опреснена, жива, важна връзка и база.

Очевидно министър-председателят беше впечатлен от изложения нов начин на действие. Той се позамисли и каза: “Моля Ви се, елате утре пак по същото време”. В този пръв разговор Богдан Филов вече беше казал, че ние ще влизаме в Македония и това намали моята увереност в правилното подходящо решаване на въпроса. Когато на следващата сутрин влязох в кабинета му, по израза на лицето прочетох отрицателното решение.

“Успехът на Германия е сигурен”, каза той. “Желанието е обединението да бъде възглавявано и да стане неотложно и Македония и Беломорието да бъдат военно и административно цялостно приобщени към България. В началото ще изпратим ръководители с изпитана опитност. После ще се мине постепенно към това, което Вие предлагате.” Министър-председателят Филов не уточни за чие “желание за възглавяване” намеква, но беше ясно, че се касае за царско желание и решение. При последната ни среща с Филов през 1944 година той призна грешката, че не е възприел становището ми в този наши разговор.

Знаех, че към големите въпроси трябва да се пристъпва с алтернативи- ако едно не може, тогава друго. Отговорих, че все пак ще трябва да се извърши нещо определено, за да може българското население там да почувства, че щом е дошла българска власт, то е третирано различно и по-благоприятно от другите народности.

“Какво имате предвид?”, запита министър-председателят.

“Обмяната на сръбските и гръцките пари с български”, казах аз. “Казват, че македонското население имало силен усет към парите. Това е вярно и обяснимо. От векове въобще населението, което живее по-близо до Средиземно море, има по-голяма склонност към търговията.”

“Това е вярно”, ме пресече професор Филов. Продължих, че не е само това. Има нещо по-важно.

“У нас, в България, в защита на своите основни права можем да се обърнем към

държавните органи - полиция, прокурор, съд. Но от векове българите в Македония и Беломорието са страдали именно от органите на властта на поробителите. За тях в защита на имота, честта, живота, най-могъщото средство са били парите: да платят, да се откупят и спасят. Това е, което е развило в тях силно чувство към парите. За тях и в гръцко, и в турско, и в сръбско време единственият изход са били парите. Ето защо те биха почувствали болезнено една несправедлива парична мярка. Касае се за следното: До обявяване на войната един динар струваше два лева и 40 стотинки. При идването на българската власт те трябва да получат тази равностойност. Влоговете на българите трябва да бъдат обменени на тази база - 2 лева и 40 стотинки за 1 динар. Няма друга власт, освен българската, която да възрази и попречи влоговете на другите народности да бъдат обменени лев за динар. Съществува начин тази мярка да бъде приложена и при обмяна на банкнотите. Така ще се получат няколко ефекта: политически - българското население ще почувства, че е дошла неговата власт, която го третира с предимство, то няма да бъде обрано от нея; икономически - българското население ще получи повече пари и неговите разменни възможности ще са по-големи, отколкото тези на инородците.”

Министър-председателят възприе идеята. “Ще Ви изпратя при министъра на финансите”, каза той и потърси по телефона Добри Божилов. Той обаче беше в провинцията. След това телефонира на управителя на Народната банка Кирил Гунев и му съобщи, че ме изпраща при него да обсъдим въпроса. Познавах се добре с Кирил Гунев. Той прецени идеята като много добра и осъществима, но добави, че министърът на финансите трябва да я възприеме. “Ти знаеш нашите отношения”, каза той. “Аз бях подуправител на банката, но го прескочих и станах министър на финансите. После той ме прескочи и стана министър на финансите, а аз - управител. Сега, на тебе лично го казвам, между нас има дебела сянка. Ако аз му развия въпроса, боя се, че той ще го отхвърли. Това трябва да направиш ти.” Остана да се видя с министъра на финансите Добри Божилов на другия ден. Когато на обед се върнах у дома, заварих повиквателна заповед да се явя в 3 часа във Военното училище. Там ме облякоха и вечерта дружината замина за Македония. Преходът беше дълъг. После дружината се настани в казармите и остана на гарнизон в Калето на Скопие. Там прекарахме дълго време.

Наблюдавах всичко с напрегнато внимание. Германските войски почти се бяха изтеглили. В градовете имаше само български войскове части. Първоначалните назначения се оказаха добри, бяха изпратени действително годни и активни хора. Последва и наредбата за обмяна на сръбските пари - лев за динар за всички. Това произведе отрицателния ефект, за който аз бях предупредил. Когато се завърнах в София, управителят на банката Кирил Гунев ми каза, че, както бе предвидил, министърът на финансите се противопоставил - преценил процедурата за сложна. В тази негова преценка нямаше нищо изненадващо. В състава на българското правителство в онова съдбовно време имаше добри специалисти по различни въпроси, но нямаше нито един политически човек.